

Стріхар О. І. ДИТЯЧА ХОРОВА КУЛЬТУРА НА СЕЛІ XVIII СТОРІЧЧЯ

Постановка проблеми. Дитяча хорова культура на селі є однією з маловідомих сторінок культурного розвитку України. Вивчення цього досвіду набуває особливого значення, оскільки сприяє відтворенню та розвитку дитячої хорової культури.

Стан вивчення проблеми. Питання розвитку хорового співу, зокрема й дитячого, розглядалося провідними фахівцями XIX – XX ст. – П. Білецьким, В. Івановим, К. Харламповичем, С. Митропольським та ін. Але проблема вимагає подальшого дослідження та вирішення.

Виклад результатів дослідження. Наше вивчення проблеми показує, що хоровий спів в Україні у XVIII ст. був явищем типовим не лише для українських міст, а й для сільських місцевостей, де людей духовно об'єднувала християнська віра. Вона великою мірою пов'язувалась з традиціями церковних обрядів і, звичайно, з церковним хоровим співом. При цьому сільські кліри комплектувались головним чином за рахунок місцевих жителів, у тому числі і дітей, яких слід було вчити нотної грамоти і готувати для виконавської практики.

Про хоровий спів на селі згадує ще в середині XVII ст. Арабський мандрівник Павло Алепський, котрий писав, що повсюди в Україні діти й дорослі знають церковні наспіви, а священники вчать цієї науки сиріт [1]. Збереглося чимало документів, які не лише підтверджують свідчення П.Алепського, а й дають конкретне уявлення про стан співацької грамотності в селах країни. Архівні матеріали показують, що цьому значною мірою сприяла діяльність церковних братств, де захищались національні традиції народу і розвивались на кращих зразках його духовної культури, в тому числі й хорової. На прикладі, зокрема, братства с. Столипіна Ровенського повіту на Волині видно, що у XVIII ст. братчики збиралися там на сходки і співали херувимські, славильні, святкові та інші пісні. Вони комплектували свій хор з грамотних місцевих жителів (зокрема й хлопчиків), надаючи йому важливого значення в культурно-просвітницькій діяльності.

Важливе значення для розвитку церковного співу мав спеціальний указ Синоду від 31 січня 1724 р., який зобов'язував усіх, хто мав семінарську освіту, вчити дома дітей. Таким чином, діти мали можливість у домашніх умовах одержувати елементарні знання з музичної грамоти та співу. Так, у с. Богданівка Брацлавського повіту на Поділлі "нотному пенію при отце" навчався його 13-річний син Михайло Іванов; у с. Мала Побоївка Ушицького повіту – 9-річний Семен Лондрацький, в с. Ластівці Кам'янецького повіту - 12-річний Созонт Станцевич [4].

Однак заняття в батьківському домі, звичайно, мали індивідуальний характер і не завжди відповідали вимогам місцевих криласів, яким потрібне було поповнення. Через це виникала необхідність проведення групових занять. Ініціативу впровадження їх у життя брали на себе дячки, які одночасно виступали і в ролі вчителів. Так, у с. Войтівка Літинського повіту вчителював дячок Федір Шибецький, який у 90-х роках вчив місцевих хлопчиків грамоти та нотного співу. Якщо ж навчання відбувалося систематично та ще й у постійному приміщенні, то в цьому випадку йшлося вже про "домову школу". Вчителі такого закладу приймали школярів, як говорили в народі, "на вислухи". Подібні школи були в багатьох українських селах, зокрема, в Грушках, Священицях, Малому Острожику та ін. на Поділлі. Лише в Кам'янецькому повіті в 1796 р. їх було 19. Діти, які вчилися при церковних школах, здобували початкову музичну освіту, а найздібніші з них згодом співали в хорі. Той, хто особливо старанно вчився, часто займався з дячком додатково, а потім сам ставав учителем в іншому селі чи співаком у професійній капелі. Про необхідність якісної підготовки півчих церковних хорів йшлося у спеціальних розпорядженнях Синоду. Зокрема, у документах від 10 лютого 1731 р. і 25 серпня 1740 р. зазначалося, що сільські криласи повинні поповнюватися освіченими півчими, які можуть не лише співати самі, а й навчати інших нотної грамоти [5].

Слід визначити, що практика вокально-хорового навчання на селі обмежувалася переважно користуванням ірмологійними (рукописними і друкованими) нотними книгами. Цікаво, що в документах сільських парафій назва самого навчального предмета зустрічалася в різних діалектних різновидах - "ірмолой", "ермолой", "ірмологій", "ермологій", "ермоліон", "ірмологіон", "спів по нотах". Інколи ця дисципліна називалася просто "спів" чи "церковний спів". Щодо нотної грамоти, то вона так і звалася "ірмологією". Процес засвоєння цієї грамоти був досить тривалим. Ці дані з архівів Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Харківської та Хмельницької областей свідчать не тільки про причетність сільського населення до хорового церковного співу, а й вказують на факт навчання цієї науки в Україні.

Щодо методики навчання співів, то вона у кожного вчителя була своєю. Проте у другій половині XVIII ст. в Синоді було розроблено спеціальні рекомендації для "домової" школи, які використовували і парафіяльні дячки. Учитель мав роз'яснити учням матеріал "по статтях" і багаторазово повторювати їх для кращого засвоєння. На наступних заняттях все вивчене слід було перевірити, а потім закріпити на конкретних зразках з обов'язковим виправленням помилок (якщо вони є) і нагадуванням про те, що вважалося складним. Оскільки в навчанні використовувались ірмології, то зверталась увага й на ті вказівки, що інколи вміщувались в них укладачами або переписувачами. Вчителі, які мали міцні знання з

теорії і практики ірмологічного співу і добре володіли методикою його викладання, користувались великим авторитетом у своєму селі. Заслужують на увагу свідчення одного з засновників Харківського університету професора І. Тимковського, який згадував, що в його селі був дяк Василь, який вчителював там у церковній школі. Ця школа мала чотири класи: у першому вивчали буквар, у другому-часослов і письмо, у третьому – Псалтир і письмо, у четвертому - ірмологічний спів. В останній клас набиралися учні, які мали музичні здібності і хороші вокальні дані. Щоб нікому не заважати, узимку дяк займався з півчима в окремій кімнаті в своєму домі, а влітку-на дворі під повіткою. Заняття відбувалися тричі на тиждень. З учнів ірмологічного класу складався хор, який постійно працював на літургійній службі у сільській церкві. Найбільш грамотні півчі допомагали вчителю вивчати з хором необхідні твори, дзвонити на дзвіниці. Старші школярі ("виростки") доглядали за молодшими ("молодики"), допомагали їм у навчанні. У різні роки загальна кількість учнів коливалася від тридцяти до сорока. Більшість з них після школи кидали село, приєднуючись до мандрівних переяславських семінаристів і заробляючи на життя співом. Таким чином, вони мимоволі ставали активними пропагандистами хорового мистецтва в своєму краї. Їх високий професіоналізм гарантувався прекрасною підготовкою в церковній школі [2].

Вивчення даного питання показує, що віковий ценз учнів, як правило, обмежувався рамками від 6 до 12 років. Історія донесла до нас імена шестирічного Івана Чижівського з с. Радка, семирічного Пилипа Ілнецького з с. Колосова, восьмирічного Касіяна Михайловича з с. Крутиновки, дев'ятирічного Созонта Сінкевича з с. Розбійчака, які мали природні музичні здібності і відмінні вокальні дані. Найкращі з таких учнів, які швидко опановували співацьку науку, довго не трималися в школі і місцевому хорі. За рекомендацією дячків-вчителів вони переходили у професійні виконавські колективи.

Слід констатувати, що прилучення дітей до співацького навчання і використання їх у хорі набуло у XVIII ст. великого поширення й в Росії. Нарочні та інспектори Петербурзької капели спеціально відряджалися на Україну, шукаючи для себе по містах і селах маленьких півчих, які були б фізично здоровими і мали чисті та дзвінкі голоси. Показові щодо цього відомості, наведені істориком К.Харламповичем, про організацію навчання 1300 хлопчиків, котрих за розпорядженням лубенського полковника Івана Куляби віддали до церковнопарафіальних шкіл, звідки найталановитіших учнів мали відбирати до гетьманського і Придворного хорів. Решта учнів залишалася у своєму селі і допомагала місцевому дячку по службі. Згодом ці півчі самі ставали дячками і вчителювали. Про подібних дячків часто згадується у клірових відомостях, зокрема Подільських сільських парафій. Вони вчили дітей з свого села елементарних навичок ірмологічного співу. Аналогічна практика існувала й в інших місцевостях України [6].

Досвідчені виконавці цінувалися в селі. До них зверталися за порадами і учні, і молоді дячки. Церковні хори, укомплектовані грамотними півчима, вражали високою культурою виконавства. Неабияку роль у підтримці церковних хорів відігравали священники Лупп Бантиш, Петро Дубина, Іван Осминаренко, Ілля Павленко, І.Полухевич. Останній, зокрема, закінчив Київську академію, мав гарний голос і добре знав хорову справу. Саме при ньому у 1777 році в Рашкові півчий Йосип Сажковський написав нотний ірмологіч, за яким співали і вчилися у рашківських церквах. Ця пам'ятка співацького мистецтва дійшла до нас і зберігається в Одеській науковій бібліотеці. Важлива роль у навчально-освітницькому процесі належала самим учителям. Їх імена донесли до нас формулярні відомості сільських парафій за 70–90-ті роки XVIII ст. Це Федір Яворський з с. Воскресенського на Київщині, Михайло Панкевич з с. Липчан і Матвій Матківський з с. Клибан на Поділлі та ін. Імена вчителів зустрічаються і на сторінках нотних книг, по яких учні вчилися співати. Для вчителів співу нотні збірники були практичними посібниками і хрестоматіями, по яких можна було вчити і співати. Ті з них, хто мав багатий педагогічний досвід, нерідко й самі складали такі посібники [4].

Діяльність сільських учителів-дячків контролювалась священниками церков, а інколи перевірялась вищим начальством. Якщо в їх роботі виявлялися якісь порушення, одразу ж вдавалися до певних заходів. У XVIII ст. в духовному відомстві не раз з'являлися вказівки дячкам сумлінно виконувати свої обов'язки. У розпорядженнях Синоду від 10 лютого 1731 р. і 25 серпня 1740 р. йшлося, зокрема, про необхідність комплектування сільських криласів з грамотних фахівців, які б могли вчити інших нотного співу й самі подавали приклад у науці. Потреба в дячках-учителях була постійною, оскільки вони, як правило, довго не трималися в одному селі. В народі їх називали "мандрівними дяками". Так, наприклад, дяк Кузьма Порадин 50 років свого життя (30–80-ті рр. XVIII ст.) мандрував, виконуючи обов'язки дячка і вчителя церковних шкіл (крім співів, він викладав ще грамоту) в Олешні, Охтирці, Криничні, Миколаївці, Гринівці, Пісочині, Соколові, Комарівці, Михайлівці, Іванівці, Валках, Угольцах та ін. Новоприбулих дячків приймав сільський священник. Вони були людьми вільними. Отже, насильно утримувати їх у селі ніхто не мав права. Місцеві жителі називали їх "півчима дячками". Вони мали багатий педагогічний і виконавський досвід. Дячки, які вели справу на хорошому професійному рівні, сприяли підвищенню хорової культури місцевих криласів, інколи вони запрошували в хори талановитих і освічених людей. Цих дячків-учителів тогочасні формулярні відомості називали "исправными". Поряд зі справжніми фахівцями траплялися й такі, що не задовольняли потреб навчання і практичного співу [3].

Рівень фахової підготовки дячків визначали спеціальні перевіряльні комісії з єпархіального відомства. Вони ставили дячкам оцінки, що завірялися їхніми підписами і реєструвалися церковнослужителями села, а інколи й місцевими жителями. Подібна атестація вчителів-дячків особливо прижилася в Україні.

Наприкінці XVIII ст. у хоровій практиці вже утвердилася система атестаційних оцінок знань півчих, яка майже не змінилася протягом усього XIX ст. Про це свідчать численні записи в церковнопарафіяльних книгах, де реєструвалися священники, дячки, паламарі, півчі та ін. Крім даних про їх вік, сімейний стан, посаду, там обов'язково вказувалася також міра здатності їх до співу у спеціальній графі. Проти кожного прізвища стояли лаконічні відповіді. У клірових книгах, що велися на Київщині, Волині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині та ін., зафіксовано чимало різноманітних характеристичних оцінок.

Така кваліфікація оцінок свідчила про різний рівень музичної підготовки півчих. "Відмінні" оцінки означали великий практичний досвід, міцні спеціальні знання, сумлінне ставлення до своїх обов'язків. Співаки з "хорошими" оцінками дещо поступалися щодо майстерності, але також заслуговували на похвалу завдяки своїй старанності, акуратності, дисциплінованості. Ті, що одержували "посередні" оцінки, мали достатні знання і навички. До останньої групи належали ті, кого визнали нездатним до навчальної і практичної роботи з хором. Система чіткої фіксації знань давала можливість ретельного відбору здібних, грамотних, досвідчених півчих, які забезпечували високий рівень навчально-освітньої роботи.

Розглянута система атестаційних характеристик досить чітко виявляє критерії оцінки вокально-хорових знань. У педагогічно-мистецькій практиці це явище було тісно пов'язано з розвитком хорового виконавства не тільки в Україні, а й у Росії, куди чимало українських півчих потрапляло на службу. При цьому слід відзначити, що сама ця система атестації півчих була розроблена хоровою практикою на основі багатого педагогічного і виконавського досвіду дячків, керівників місцевих хорів, знавців ірмологічного і партесного співу та досягнень вітчизняної музичної педагогіки XVIII ст.

Крім того, характеристична система знань, що усталася в українській хоровій практиці XVIII ст., дає можливість глибше розглянути питання щодо критеріїв оцінок в умовах сучасної музично-освітньої практики. Запропонований матеріал дозволяє творчо розглянути й саму класифікацію цих знань, співвідносячи методичні досягнення минулого з системою сучасних оцінок знань і вмінь учнів, студентів, педагогів, виконавців і т.д.

Висновки. Підсумовуючи викладений вище матеріал про розвиток дитячого хорового співу на селі у XVIII ст., можна стверджувати, що це було оригінальне явище в музичній культурі тогочасної України і пов'язувалось з педагогічною і творчою діяльністю бакалаврів і дячків. Цих останніх по праву можна назвати подвижниками дитячої хорової культури на селі, справжніми народними вчителями, активними пропагандистами вокально-хорового мистецтва. Їх праця була зрозуміла народу, бо самі вони вийшли з його середовища, викладали рідною українською мовою, а шкільні звичаї ґрунтувалися на місцевих традиціях. Таким чином, склалися сприятливі умови для вдосконалення навчальних програм, поширення здобутого досвіду.

Не дивлячись на реальні успіхи в цій галузі російський уряд не дбав про розвиток вокально-хорової справи в Україні, яка поступово звужувалася, особливо після скасування Запорізької Січі. І все ж народні вчителі-дячки своєю наполегливою працею прокладали нелегкий шлях до тих висот музично-педагогічної майстерності, яких було досягнуто на початку XX ст. і які пов'язані з іменами видатних представників української музичної культури – М.Леонтовича, К. Стеценка та багатьох інших.

У XVIII ст. підготовка співацьких кадрів у монастирях, міських і сільських школах забезпечувала лише потреби криласної практики. Завдяки усталеним формам навчання хорові колективи мали можливість поповнюватися кращими учнями.

Співацькі кадри готувалися на ґрунті діяльності церковних, архієрейських, учбових та інших хорів. Зростання співацької справи мало велике культурно-освітнє і водночас соціально-політичне значення і тим самим закладалися міцні основи національної вокально-хорової школи.

У XVIII ст. активно формуються різні типи навчальних закладів з постійними вчительськими штатами і складом учнів. Саме з них згодом вийшло чимало талановитих співаків-виконавців, педагогів, керівників хорових капел, яким випала велика місія участі в розвитку музичного мистецтва та української хорової культури.

Джерела і література

1. Алепський П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке. Перевод с арабского проф. Г. Муркоса. – СПб., 1848. – 97с.
2. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета. – Харьков, 1893. – Т. 1. – 482 с.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – 247с.
4. Іванов В. Ф. Співацька освіта в Україні у XVIII ст. – Київ.: „Музична Україна”, 1997. – 289 с.
5. Косенко А. О. О клиросном церковном пении в сельских храмах и обычном церковном пении в южных епархиях // Церковно-приходская школа. – 1896. – Кн. 7. – С. 3–17.
6. Харламович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – 878 с.